

Den gåtfulla Rökstenen

Bo Ralph, professor i nordiska språk

En gåta är, enligt Nationalencyklopedin, ”en metaforisk beskrivning av ett föremål, en person eller ett skeende, med angivande av sådana detaljer som möjliggör för åhöraren att gissa vad som avses. Bilderna är ofta så dubbeltydiga att de leder tankarna i fel riktning [...]”. En gåtas formulering pekar således, ytligt sett, åt ett visst håll, medan gåtans verkliga innebörd står att finna först på ett djupare plan. Lätt förbleknat kan man också tala om något allmänt svårbegripligt som en gåta: ”För mig är det en ren gåta att ...”.

Gåtor rör sig således på olika betydelseplan. Det gör de i kraft av språkets inneboende väsen, som kännetecknas av mångtydighet. Språkteoretiker arbetar med ytstrukturer respektive djupstrukturer för att reda ut de olika nivåer som språket opererar på. Starkt förenklat kan man säga att en utsagas ytstruktur är orienterad mot det direkt iakttagbara, medan dess djupstruktur laborerar med de underliggande betydelserelationerna.

Språkets många bottnar framstår klart då det återges i skrift. Det som på ett plan kan se ut som krumelurer och streck i olika riktningar kan på ett annat plan utläsas och ge mening. Det vill säga: denna möjlighet står endast öppen för den invigde, för den som kan läsa det skrivna. Varje skriftsystem lyder dessutom under sina egna lagar: varje tecken kan motsvara ett ord, en stavelse eller ett språkljud, läsordningen kan variera, förhållandet mellan skriftens utformning och vad den står för följer speciella konventioner.

Den latinska bokstavsskrift vi nu har infördes i Norden med kristendomen. Dessförinnan förekom runskrift, som vi alla känner till men få kan läsa. Runskriften hade inte riktigt samma användningsområden som den latinska skriften; mest bekanta är runstenarna. Dessa kan beskrivas som minnesvårdar över någon som dött. Det finns fler runstenar i Sverige än någon annanstans. Den längsta genuina runinskrift som bevarats till

vår tid finner man på Rökstenen nära Ödeshög i Östergötland. Ungefär 750 runtecken kan fortfarande läsas, ytterligare ett femtontal är skadade. Den mäktiga stenens samtliga ytor har använts för inskriften, de båda bredsidorerna, de båda smalsidorerna och den platta toppen. Rökstenen är ett ovanligt vackert exempel på att det man ser på ytan bara är en del av den information som ryms under ytan. Förutom att texten är avfattad i runskrift, som också endast få av de samtida kunde läsa, används flera olika slags chiffer, som tilltar i komplexitet ju längre texten avancerar.

Rökstenen kunde inte undersökas ordentligt förrän den på 1800-talet togs ut ur den kyrkvägg där den varit inmurad. En intensiv debatt utbröt bland runforskarna. Sedan 1960-talet har emellertid en standarduppfattning gjort sig gällande. Denna framgår exempelvis av den utställning som ordnats alldeles intill stenen, till hjälp för turister och andra intresserade. Där står det: ”Den vanligaste uppfattningen är att Varin för att hedra sin son Vämod anspelar på ett antal sägner och myter som var kända på 800-talet och i några fall kan ha haft anknytning till Varins släkt.”

På stenens två första rader finner man:

aftuamupstAntarunaRpaR ·
[i]nuarinfaþifafiRaftfaikiAnsunu.

Fetstil anger att texten överförts från runskrift, tecknet þ står för ett läsp-ljud, tonlöst eller tonande (som i eng. *think* resp. *this*), A för nasalt a, R för ett särskilt, r-liknande ljud. Det är inga problem med att indela sekvensen i ord och läsa den som *Aft Vamod standa runaR paR. En Varinn fadi, fadiR aft faigian sunu.* På utställningens skylt nr 7 återges Runverkets officiella översättning, som är lätt anpassad till nutida svenska: ”Till minne av Vämod står dessa runor. Men Varin skrev dem, fadern, till minne av den döde sonen.” Om man följer textens lydelse något mera bokstavligt, blir det: ’Efter Vamod står dessa runor. Och Varin målade [dem], fadern, efter [den] dödsmärkt[e] son[en]’.

Här får man alltså omedelbart reda på vem som låtit resa stenen (Varin) och över vem (sonen Vämod; enligt standardöversättningen *Vämod*). Hur är det då med de på 800-talet välkända sägner och myter som ”i några fall kan ha haft anknytning till Varins släkt”? Jo, allt detta följer direkt efter de inledande raderna. I Runverkets översättning:

Jag säger de unga det, vilka de två stridsbyten var som tolv gånger blev tagna som krigsbyte, båda på en gång från man efter man. Det säger jag som det andra vem som för nio släktled sedan miste livet hos reidgoterna och han dog hos dem till följd av sin skuld. Då rådde Tjodrik den dristige, sjökrigarnas hövding över Reidhavets kust. Nu sitter han rustad på sin gotiska häst, med sköld över axeln, den främste av Märingar. Det säger jag som det tolfte var Gunns häst ser föda på slagfältet, där tjugo konungar ligger. Det säger jag såsom det trettonde, vilka tjugo konungar satt på Själland under fyra vintrar, med fyra namn, födda åt fyra bröder. Fem med namnet Valke, Rådulfs söner, fem Reidulf, Rugulfs söner, fem Haisl, Hords söner, fem Gunnmund, Björns söner. Nu för de unga säger fullständigt envar (?) ... eftersporde (?).

De två meningar som handlar om Tjodrik är utformade som en regelrätt strof i det forngermanska versmåttet fornyrdöislag. Tjodrik menar man är Theoderik den store, till ett stycke in på 500-talet östgoternas kung, som härskade över det västromerska riket.

Så långt används ett och samma skriftsystem, vikingatida runor av s.k. kortkvistyp. (Beteckningen syftar på att kortkvist-runorna i förhållande till de utförligare "normalrunorna" på ett systematiskt sätt fått något förkortade linjer i sitt utförande.) Det osammanhängande innehållet, som endast ger glimtar av ett skeende, och de återkommande "numrerande" uttrycken "som det andra", "som det tolfte", "såsom det trettonde" har fått forskarna att tro att Varin rapsodiskt anspelar på olika berättelser, mytiska eller (pseudo)historiska, som han har ordnade i ett slags repertoar. Den idén skulle bl.a. förklara hoppet mellan nr 2 och 12–13. I samma riktning pekar det flera gånger upprepade "jag säger".

Rökstenen.

Texten fortsätter därefter med ett par rader avfattade i en modifierad version av den äldre, samgermanska, 24-typiga runraden, varur den 16-typiga nordiska runraden senare utvecklats. Därefter följer ett stycke med s.k. förskjutningschiffer. Lösordningen kan diskuteras, men stor enighet råder på just den punkten:

[Med 24-typig runskrift:] Jag säger de unga det, vem av Ingvalds-ättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer. [Med förskjutningschiffer:] Jag säger de unga, åt vilken [i klartext:] kämpe [i fortsatt chiffer:] en ättling är född. [I klartext:] Vilen är det. [I förskjutningschiffer:] Han kunde krossa [i klartext:] en jätte. Vilen är det. [I ett annat slags chiffer:] Nit.

Därmed har i stort sett de båda bredsidorernas och ena smalsidans text återgivits. Standardläsningen går därefter över till den andra smalsidan, där två nya typer av chiffer vidtar:

[I ytterligare ett annat slags chiffer:] Jag säger de unga: [I ett tidigare outnyttjat chiffer:] TOR.

Standardversionen innebär att två breda fält upptill på stenen med en mycket speciell form av chiffer avslutar texten. Lydelsen skulle vara:

Sibbe viets väktare avlade nittioårig (en son).

Denna märkliga text kräver naturligtvis en utförlig kommentar för att den skall bli begriplig — och för att den skall kunna kritiserars. Här kan det endast bli antydningar. För den återkommande formeln ”Jag säger de unga” uppges en alternativ lydelse med betydelsen ”Jag säger det folkminnet”. (Man har föreslagit ytterligare några varianter.) De inledningsvis omtalade stridsbytena skulle vara värdefulla vapen, som upprepade gånger rövats av en segrare från en besegrad fiende. Sådana sagomotiv påträffas i den forngermanska heroiska diktningen. Flera textställen i det följande anger Runverket som ovissa, men strofen om Tjodrik bildar ett slags vilopunkt, där alla är överens om innehållet. Strofen anses vara inspirerad av en rytartatstaty i Aachen som föreställt Theoderik. De fyra brödragrupperna med samma namn inom varje grupp skulle anspela på nu okända sagor. Härefter följer det skadade partiet, där också den berättande delen av inskriften tycks sluta.

I den därpå följande passagen har man velat knyta beteckningen ”Ingvalds-ättlingarna” till olika ortnamn i närheten och inkluderat Varin och Vamod bland ättlingarna. Guden Tor, som nämns längre fram, är känd för att kunna ”krossa en jätte”, och *Vilen* skulle kunna vara namnet på en ny ättling som föds (i Vamods ställe?) för att hämnas förlusten av Varins son. En väktare över det heliga viet (dvs. en offerplats e.d.) med namnet *Sibbe* skulle ha avlat denne nye ättling.

Det är lätt att raljera över dessa fantastiska historier, men svårare att kortfattat göra de tolkningar som de bygger på full rättvisa. Jag vill här generellt hävda att de förutsätter flera antaganden som från språkvetenskaplig synvinkel är diskutabla. Själv tror jag att man kan komma vidare om man tar fasta på själva dunkelheten i texten och ser den som medveten och eftersträvad. Jag menar att de rapsodiska element som texten består av inte bara är gåtfulla i den överförda bemärkelsen. De är avsedda som verkliga gåtor, förbryllande men principiellt möjliga att lösa.

Gåtor uppfattas ofta som exempel på folklig och enkel diktning, men de har sitt naturliga ursprung i de äldsta kända högkulturernas vishetslitteratur. På germanskt område har många av de centrala gåtorna antika paralleller. I England tycks gåtorna ha varit särskilt uppskattade under 900-talet; några berömda gåtsamlingar med anonyma gåtor är bevarade från detta århundrade. Men genren vidareutvecklades av flera kända lärda, bl.a. ledande män inom den anglosaxiska kyrkan. Gåtan uppfattades tydligen som en pedagogisk framställningsform, i vilken man kunde meddela i synnerhet den sublimes kunskapen, den som gäller världsalltets uppkomst och organisation, dess undergång osv. På fornengelskt område gäller detta sådan kunskap i kristen dräkt.

Rökstenens gåtor har sannolikt också med kosmiska frågor att göra. De stridsbyten som rövas tolv gånger, alltid två tillsammans, ”från man till man” är inga värdefulla vapen. Troligen avses månen, som tolv gånger i följd (inom ramen för en årscykel) förlorar sitt ljus och sin form. Det som brukar återges ”från man till man” skrivs med runor **AumisumAnum** och har utlästs som *a ymissum mannum*, ’på olika män’. Där kan emellertid lika gärna stå *a ymissum manum*, dvs. ’på olika månar’. Den typen av dubbeltydighet är typisk för gåtor. Det finns i den fornengelska gåtskatten exempel på mycket snarlika formuleringar (bl.a. betecknas himlakropparna som stridsbyte).

Strofen om Theoderik förutsätter en mycket märklig språklig behandling av detta namn, vilket bortförklarats på olika sätt. Dessutom bjuder strofen, såsom den brukar läsas, på haltande fornyrdislag-meter. I stället för att läsa sekvensen **raipiaurikRhinþurmupi** som *Reið ÞiaurikR hinn þormoði*, dvs. 'då rådde Tjodrik den dristige', kan man emellertid uppfatta den som *Reið iau, rinkR hinn þormoði*, alltså 'red (på) hästen, (gjorde) den dristige kämpen'. Ingen Theoderik visserligen, men vad har han att göra på denna östgötska runsten? Den som beskrivs som en krigarhjärte är i själva verket solen, gestaltad i det bildrika fornnordiska konstspråk som i den fornorska och fornisländska skaldetraditionen utmärks av s.k. kenningar, omskrivningar i bildform, i sig ett slags gåtor.

De fornengelska gåtorna inleds ofta med uppgiften att "jag såg" något, och detta något var något märkligt. Det ofta upprepade **sakum ukmini** på Rökstenen behöver inte betyda 'jag säger de unga' (eller 'det folkminnet') — det kan lika gärna utläsas som 'jag såg en gestalt' (eller 'en syn'), och denna kan ha varit märklig eller rentav skrämmande (beroende på hur man skall förstå ledet **uk** i **ukmini**). De tjugo konungar som omtalas i det följande är vindarna, söner till fyra bröder (dvs. de fyra väderstrecken). Den underliga passagen om Sibbe skall läsas före sista smalsidan, men har inget med avlande att göra. Om de två raderna kastas om, så att toppytan kommer sist, vilket ger en naturlig stegring, kan runföljden **ulnirupR / sibiuiuari** uttydas *ol ne ryðR sibi viavari*, med betydelsen 'jättekvinnan [dvs. Hel eller någon annan avgrundsfurstinna] utplånar inte en släkt som är uppmärksam på det heliga'. Varin åberopar alltså hela den föregående demonstrationen av djup förtrogenhet med de mest förborgade hemligheterna, nämligen hans egen delaktighet i den högsta kunskapen.

Den sista syn som frammanas är det avslutande [s]**akumukmini** följt av gudanamnet **þur**, alltså Tor. Detta är inskriftens absoluta klimax. Det finns flera goda paralleller på andra, likaså hedniska, runstenar. Särskilt några i Danmark visar mycket tydliga likheter: **þur uiki þasi runaR**, 'Tor må viga dessa runor', står det exempelvis på Glavendrupstenen. Om det är riktigt, såsom det föreslagits, att Rökstenen stått som främsta sten i en skeppsättning (formen antyder detta), skulle Vamod ha seglat mot evigheten med Tors namn i förstäven.

På liknande sätt utmanar den hedniska Egill Skallagrímsson med Odins hjälp dödsrikets härskare, då han vill hämnas sönernas död. Namnet på

dikten *Sonatorrek* brukar översättas med 'förlust av söner', 'sorg över sönerna' e.d. Detta är missvisande. *Sonatorrek* betyder snarare 'oförmåga att hämnas sönerna'. Den som omkommit genom en gudoms försorg har haft ett förutbestämt öde, varit dödsmärkt. Då kan ingen hämnas, endast visa upp sin egen styrka genom hänvisning till delaktighet i den speciella kunskap som också innefattade diktarkonsten. Så gör Egill och Varin.

I en kommande utredning skall Rökstenen presenteras och den här antydda omtolkningen motiveras utförligare. I väntan på den publikationen måste denna beskrivning av Rökstenens text förbli en aning gåtfull. Det kan egentligen passa bra. Men Rökstenens förbryllande inskrift är – paradoxalt nog – inte riktigt så gåtfull som den hade varit om inte gåtfullheten hade varit eftersträvad. Man måste under den skrovliga ytan för att förstå den.

